

ОБРЯДОВІСТЬ НОВОГО РОКУ В ЯПОНСЬКІЙ ЕТНОКУЛЬТУРІ

У календарній обрядовості японців, як і багатьох народів Східної Азії, найперше місце належить Новому року, зустріч якого відбувається разом із зустріччю весни. Це не тільки одне з головних зимових свят, але й найважливіше свято взагалі, що має більше значення для народного життя, аніж, мабуть, усі інші свята, разом узяті. Не випадково в сучасній Японії саме на новорічний період припадає найбільша частина відпусток.

Барвисте, веселе новорічне свято японців завжди приваблювало до себе увагу. Відзначаючи розмаїтість новорічних звичаїв і обрядів японців, російський дипломат Григорій де Воллан наприкінці XIX ст. писав: “Кожна провінція святкує по-своєму Новий рік, і можна було написати цілу книгу, якщо описувати всі характерні звичаї японського народу”.

Дійсно, для Японії завжди була характерна значна етнографічна строкатість, вдосталь локальних звичаїв і особливостей у всіх сферах традиційного життя. Це створює певні труднощі при вивченні будь-якого японського звичаю, тому, що загальнояпонські особливості виявлялися через безліч місцевих варіантів. Це стосується і святкування Нового року.

У різних областях Японії завжди була неоднакова питома вага заходів, що проводилися в рамках родини та в рамках селища в цілому. Наприкінці XIX – початку XX в. більш-менш загальними рисами сільського новорічного свята, точніше, циклу новорічних дійств, що розтягувався приблизно на два тижні, були моління Божеству року – Тосігамі – як удома, так і в місцевому храмі, узяття “молодої води” (вакамідзу) на новорічний ранок, “початок справ” (кото-хадзіме) на 2-й день нового року, “зустріч щастя” (фукумукае) на 3-й день; (торіоі), на 7-й день – обряд “семитрав’я” (нанакуса), на світанку 11-го дня – обряд “першої мотики” (кува-хадзіме), через півмісяця, тобто на 14–15 день, – обряд “Свято вогню” (Тондо)¹.

Останній день кожного місяця називається в японців місока, а останній день року – о-місока, тобто “великий останній день місяця”, чи о-цугоморі, тобто “великий перелом”. Разом з ним починається весь цикл новорічної обрядовості.

Новорічне свято є свого роду психологічною межею. Вважалося, що до цього часу турботи, прикрості, неприємності, зв’язані з минулим роком, повинні закінчитися. Усі прагнули по можливості закінчити до Нового року більшість справ, щоб якнайменше залишалося турбот, що переходять зі старого року на новий.

Останній день старого року був заповнений безліччю турбот. У будинках закінчували готування до свята, усі намагалися розрахуватися з боргами, завершити невідкладні справи.

У префектурі Акіта, на півострові Ога, молоді хлопці виряджалися в солом’яні хламиди, постолі і маски “червоного диявола” і “синього диявола”. У змові з господарями будинку, де були маленькі діти або ж молода невістка, вони страшно голосно стукали в двері, уривалися в будинок, не знімаючи взуття, розмахуючи паперовим віялом і стукали тесаком об діжку, яку тримав “синій диявол”. У будинку вони виконували дикий танок, вимагаючи вина, яке їм негайно підносили, і вчиняли суворий допит з погрозами дітям чи невістці. Господар будинку їх заспокоював і запевняв, що діти чи невістка поведуться чемно. Звичай цей зберігся й дотепер.

Коли всі приготування вважалися завершеними, кожна родина збиралася разом. Новий рік, за уявленнями японців, неодмінно треба зустрічати в колі своєї родини. Під час цього свята, більш, ніж у будь-якому іншому випадку, “встановлювався” і “зміцнювався” зв’язок не тільки нині існуючих членів родини, але й попередніх та нинішніх поколінь, затверджувався “зв’язок часів”².

Поклоніння божеству Нового року

Після того як дзенькіт храмового дзвону ознаменовував прихід Нового року, спочатку молилися Божеству Нового року (Тосігамі), а потім божествам селища та іншим духам.

Перші події року – це “зустріч”, “вітання” (мукае) Божества, чи Духа, Нового року. Його називали Божество Нового року, Дух Нового року (Тосігамі), Правда року (Тосітоку), Пан Новий рік (0-сьогацу-сан, Сьогацу-сан). Іноді між цими найменуваннями проводили розмежування: під Сьогацу-сан розумілося божество, що приходило з Новим роком у кожную родину, щоб пробути з нею два тижні і забезпечити на весь рік благодаттю, а під Тосітоку

чи Тосігамі – божество, культ якого в ці ж дні відправляється в сільському храмі. Відкля приходив Тосігамі, єдиної думки не було. Загалом, переважно вважалося, що, як і всяке благо, він приходить зі сходу. В одних місцях думали, що він виходить з моря, в інших – приходить з гір. У ряді селищ, хоча в обрядових піснях він згадується як Бог з гір, “зустріч благодаті” (фу-кумукае) проводиться на березі бухти. Очевидно, в образі Тосігамі з часом контамінувалися різні божества стихій, яким поклонялися на початку року. У вигляді його, однак, ніяких інших атрибутів не збереглося, вони замінені пізнішими рисами: сандалії (гега) із соєвого сиру (тофу), капелюх з курільних свічок. Іноді Тосітоку (Тосігамі) уявляють одноногим.

Культ Тосігамі відправлявся протягом двох новорічних тижнів у кожному будинку, але де саме – це залежало від регіону. Найчастіше жертвоприношення йому виставлялися на тимчасовому вівтарі в токонома, іноді на загальному божнику (камідана), іноді на якій-небудь з інших полиць, яких досить багато в японському селянському будинку. Хоча звичайно це було видне місце, але є області в Центральній Японії, де культ Тосітоку (Тосігамі) відправляється в найбільш схованому місці – на туалетній полиці в спальні (не-ма-но нандо). Тут, однак, він відправлявся не тільки на Новий рік, але й 1-го і 15-го числа кожного місяця чи навіть щодня, особливо в період невідкладних польових робіт. Для інших областей Японії, утім, це було нехарактерно.

У Західній Японії, у префектурах Окаяма, Хіросіма і навколишніх областях, Тосігамі має також ім'я Молодий рік – Вакадосі. Тут святкування приходу Тосігамі було тісно пов'язане з польовою обрядовістю, прихід його відзначався на полі рисової розсади. Для нього виготовлявся в будинку тимчасовий вівтар, що споруджувався з двох солом'яних мішків з рисом. Після обряду Першої мотики (кува-хадзіме), символи Тосігамі переносили на розсадне поле. Японські етнографи думають, що тут з образом Тосігамі контамінувався образ божества поля. Оскільки в цій області Тосігамі сприймається не як одичне божество, а як подружня пара, то, відповідно, й усе новорічне устаткування повинне бути парним.

У Центральній Японії, в історичній провінції Саніндо, що відповідає одній з найдавніших областей генезису японської культури – Ідзумо, найбільшою, мабуть, мірою збереглися архаїчні форми новорічного свята і, більш ніж де-небудь ще в Японії, поряд з домашньою новорічною обрядовістю існувала і навіть мала переважаюче значення загальносільська, колективна, позасімейна новорічна обрядовість³.

У цих місцях, наприклад у префектурі Симане, систематично відбувалося загальносільське поклоніння Божеству Нового року – Тосігамі. Храм Тосігамі, у якому в неноворічний час зберігається його паланкін – мікосі, найчастіше знаходився в межах храмової ділянки божества-заступника роду, чи патронімії селища – удзігамі. Ця ділянка звичайно була населена в основному родинами однієї патронімії. Удзігамі – спочатку “родове божество”. Але іноді храм Тосігамі бував і поза цими межами. Часто храму Тосігамі взагалі не було, і його мікосі в звичайний час стояв у куті молитовного залу храму, присвяченого удзігамі. Окремий храм Тосігамі, коли він був, міг бути оформлений по-різному – як справжній маленький храм чи просто як сарайчик для зберігання мікосі. Мікосі теж оформлювався у вигляді маленького храму з дахом і дверима, під коником мався напис, що пояснював, що це храм Тосігамі. Мікосі звичайно чорного кольору, розміром 1х1,5 м, був укріплений на носилках для його перенесення. На Новий рік мікосі виносили і поміщали в “головний будинок” (тоя). Улаштувачем тоя міг бути хто завгодно з жителів села, обраний за жеребом або, який визначався по черзі, але, звичайно, було потрібно, щоб його будинок протягом останніх трьох років був вільний від жалоби.

Для зустрічі Божества Нового року, що також асоціювалося з Божеством щастя Нового року, у парадній частині будинку встановлювався і встановлюється понині “новорічний вівтар” (камідана, чи о-сьо-гацу-тана). Звичайно камідана встановлюється в токонома.

Основним підношенням для Тосігамі, як, утім, і для більшості інших синтоїстських божеств, служать їстівні предмети, що зрештою і з'їдаються членами родини. Насамперед, це, зрозуміло, було “моті”. Його розміщують у місці відправлення культу на дароносиці триратна (три буддійських скарби) (осамбо), прикрашаючи гілочками, квітами і т.д. Його з'їдають на хацука-сьогацу – повторенні новорічної трапези в 20-й день 1-го місяця чи втретє 1-го числа 2-го місяця.

Крім моті, серед підношень для Божества Нового року найбільш звичними були їстівні водорості, сардини і сливи – усе це в сушеному вигляді. Дуже часто моті прикрашалася листям папороті, гілками сосни, мандаринами, сушеними креветками, водоростями, каштанами, бобами. Неодмінна деталь о-сьогацу-тана – нанизані на паличку сушені плоди хурми, що мають назву-хякубьосі (“сто штук сушеної хурми”). У сільській місцевості Західної Японії поруч з камідана клали два солом'яних мішки з рисом, який накривали чотирма заново сплетеними циновками. У деяких місцевостях один з мішків був не з рисом, а з бобами. Токонома прикрашалася солом'яним джгутом з рисовим колоссям, а також звичайними лозинами з мандаринами тощо.

З настанням Нового року в місцевих синтоїстських храмах запалювалися новорічні багаття, а також запалювався так званий божественний, очисний вогонь (госінка). У минулому існувала прикмета: той, хто перший прийде вночі в храм і запалить багаття, буде щасливий увесь наступний рік.

Після здійснення обряду поклоніння прашурам і Тосігамі на світанку, але ще до сходу сонця, виходили з будинку і відправлялися в храм, де насамперед робили моління божеству даного роду, чи патронімії селища. Іноді при цьому в деяких родинах влаштовували церемонію ранкового очищення від гріхів. У багатьох районах Японії в храм прийнято було йти мовчки, навіть не вітаючи знайомих, тому що вважалося, розмова в цей час веде до “виснаження щастя”. Тільки після відвідування храму люди зверталися один до одного з поздоровленнями.

Після повернення з храму господар будинку робив обряд “молода вода”, що називалася вакамідзу. Цей обряд був найбільше розповсюджений у Західній і Центральній Японії. Вакамідзу черпали з “ріки духів” (камікава), тобто з того місця ріки, де, за повір’ями, живуть водяні духи. Духам підносили рис, загорнений у білий папір.

Потім, повернувшись обличчям до сходу, вимовляли замовляння: “Черпаємо щастя, черпаємо правду, черпаємо благодать” (“Про куму, про куму, сайвай-о куму”), чи: “Тисяча мішків, п’ятьма мішків, п’ятьма тисяч мішків, усі коштовності світу вичерпали” (“Тігоку, мангоку, ман-мангоку, коно е-но тама-о комітот-та”), чи: “Не воду п’ємо, а щастя черпаємо” (“Мідзу-о номадзу-ні фу-ку-о куму”). Після цього тричі зачерпували воду з ріки.

“Молоду воду” року з джерела чи з колодязя зачерпував голова родини, іноді йому допомагав дорослий старший син; якщо це відбувалося в темряві, то син тримав ліхтар. Дерев’яне цебро обов’язково прикрашалось сімекадзарі, воду брали також дерев’яним черпаком з довгою ручкою. “Молодій воді” приписувалися цілющі властивості, усі члени родини умивалися нею, а у деяких будинках на цій воді готували новорічну їжу.

У багатьох місцях існував звичай зустрічати схід сонця і звертатися з моліннями про благополуччя до висхідного світила Нового року.

Вдосвіта усі члени родини одягали свій кращий (звичайно новий), святковий одяг і знову молилися предкам. Потім після взаємних поздоровлень приймалися за святкову трапезу.

У новорічній трапезі були страви з бобів, закуска із солоної оселедцевої ікри (кадзу-но-ко). Пили на Новий рік солодке саке (тосо), розливання якого взагалі відіграло велику роль у новорічній обрядовості.

Після тосо і супу о-дзоні в спеціальному наборі дзюдзуме подавалося традиційне новорічне частування – асорті з різних закусок, що подавалися в чотирьох поставлених один на одного шухлядках (дзю-бако). У верхній шухлядці знаходяться закуски для апетиту (кутіторі), у другому – смажені на вугіллях овочі і риба (якімоно), у третьому – різні варені блюда (німоно) і, нарешті, в останньому, четвертому – кисіль, приготовлені з оцтом маринади (суномоно). Серед кутітори бувають різні гостросолоні овочеві і рибні закуски, оселедцева ікра під соусом, сушені сардини в карамелі і т.д.⁴

У XVII ст. існував веселий звичай у перший день Нового року обливати молодят водою, і в першу чергу чоловіка. Молодий зять повинен був відвідувати будинок батьків дружини в перші дні свята.

Одна з найважливіших прикмет першого дня Нового року – обмін подарунками. Серед подарунків найбільш розповсюдженими були сушена рибка, загорнена в барвисту обгортку, віяла, чай в ошатному упакуванні. Дівчатка одержували ракетки (хагоїта) для гри у волан. Батьки часто дарували дітям “новорічний скарб” (о-тосі-дама) – монетку будь-якого достоїнства, покладену у спеціальний папір, складений у конвертик (пізніше це були просто конвертики). Подарунок був символічним побажанням багатства і благополуччя дітям⁵.

Перший день Нового року – один із найвеселіших і жвавих свят. Кожна родина в повному зборі робила візити до рідних, друзів, паломництво в храми. У цей день усі виглядали молодшими в ошатному вбранні. Особливо святково виглядали діти, яким у ці дні приділялося особливо багато уваги.

Новий рік, і особливо 1-й день нового року, немислимий без різноманітних ігор та розваг. Багато з них ще порівняно недавно були іграми дорослих і мали магичне значення. Такі, наприклад, ігри, у яких змагалися дві партії, – перетягання каната, боротьба тощо.

У Токіо та його околицях молоді люди розважалися запуском повітряного змія. Безліч пущених під хмари повітряних зміїв наповнювали повітря таємничою музикою. Зроблені з паперу і бамбукових планок, вони зображували смішних людей із крилами за плечима, журавлів, яструбів, фантастичних тварин, чи лицарів прекрасних дам. Мелодійний звук виникав від руху тонкої бамбукової пластинки, покладеної поперек трохи вигнутої рами, зробленої також з бамбукових планок. Іноді між повітряними зміями влаштовували бої, у результаті яких або обидва падали на землю, або один летів у небо. Принагідним є спостереження Е.Гюмбера: “Двобої паперових повітряних зміїв – улюблене заняття наречених і нареченої, тому усе вуличне населення приймає в них дуже активну участь. Жителі стежать за ходом боротьби і вибухають голосними, радісними оплесками, якщо перемога залишається на стороні прекрасної статті”⁶.

Згодом запуск повітряних зміїв став грою хлопчаків, хоча на Новий рік їх могли запускати і дівчата. Так, Токутоми Долі, що писав на початку XX ст. про перший день Нового року в Сьонан, помітив: “Сільські дівчатка, причепурені, грають у волан, запускають паперового змія”.

Хлопчики розважалися також грою у вовчок, ходінням на ходулях.

Молоді заміжні жінки і дівчатка грали у волан. Згодом волан став грою дівчаток.

Більш специфічна для Нового року дитяча гра сугороку – різновид трик-трака (нардів), чи “гуська”.

Крім ігор, відзначених вище, існує ряд локальних варіантів дитячих новорічних ігор. У Йокоте (префектура Акіта) до повнолуння будували сніжні хатини (камакура). Ці хатини, що мають широкий вхідний отвір, діти робили напередодні свята. З протилежної від входу сторони споруджувався вівтар Божества вогню, на який діти клали жертвоприношення. У центрі сніжної хатини встановлювалася жаровня, на якій варили суп і кип’ятили чай. У такому будиночку діти бенкетували і грали. “Візитерів” вони пригощали фруктами.

Наступного ранку на ярмарку купують іграшки “собачки” (іну-ко), що виставляють за вікном на північній стороні будинку, щоб відганяти демонів довгих зимових ночей.

Обряди, пов'язані з посадкою рису

Найважливішими обрядами нового року у японців здавна були дійства, пов'язані з вирощуванням рисової розсади та пересадкою її на основні поля.

Рисівничі обряди були вельми різноманітними як за формою, так і за змістом, варіювалися по регіонах. До них відносяться, зокрема, таучі “польові роботи”, пов'язані з вирощуванням рису; та-асобі “ігри на полі”; тауе-шіндзі “магічна посадка рису”; тауе-одорі “танці, що виконуються при посадці рисової розсади”; тауе-мацурі “свята висадки розсади рису”; таучі-одорі “танці, що виконуються під час польових робіт”; онта-мацурі “свято на священному полі”; харукува-мацурі “свято весняного рихлення”; денгаку-мацурі “свято сільських танців”. Всі ці обряди проводилися з метою отримання гарного врожаю.

Під час таких обрядів здійснювали імітаційні заходи. У деяких випадках вони являли собою справжні сільськогосподарські роботи з магічною метою задобрити духів землі, або в храмах, або на селянських полях.

З процесом підготовки полів до висадки розсади насамперед пов'язаний обряд улещення Бога поля (Та-але камі). За повір'ями, Бог поля протягом зимового сезону мешкав в горах, а навесні спускався на рівнини, щоб допомогти селянам в їх нелегкій праці.

Перед підготовкою полів до затоплення проводився обряд улещання Бога поля і одночасно Бога води (Мідзу-але камі). У середину іригаційного каналу встромляли бамбукову жердину, до якої прикріпляли священні реліквії з сусіднього храму. Потім проводився обряд “очищення”: в декількох місцях поле поливали водою, щоб очистити від скверни.

Серед таких обрядів у нашому селищі Тамамура⁷ 11-го лютого відзначається Харукува-Мацурі у локальному храмі Шіммейгу (раніше це свято відбувалося 1-го лютого за старим календарем). За описом “Ісесакі Фудокі” (опис про географію, народів та культуру міста Ісесакі, поруч з Тамамурою) вже 1798 року Харукува-мацурі відзначали, як найбільше свято регіону з побажанням великого врожаю рису цього року⁸.

Представники від шести частин Тамамури збираються у храмі, приносячи “кува” (мотики) на руках. Кува складається з гілки дерева “сакакі” (“святе дерево” або “дерево Бога”) та моті (рисовий торт). Вони носять “кува”, тому їх звать “кувамочі”. Після того, як закінчується офіційна урочиста церемонія по-синтоїстськи, кувамочі стають в ряд у дворі храму. Перша дія цього свята є імітаційним проведенням межі (курунурі) у дворі мотиками (кува), як роблять на справжньому... полі. Сакугасіра (керівник свята) з жартами дає розпорядження, такі як: “Там межа робить поворот! Давай прямо!”, “Ще далі вперед!”, на що кувамочі відповідають, “Добре, добре!” А наступний момент – імітація заливання води в поле. Як відомо, для культури рису завжди потрібно досить багато води. Тут “саке” відіграє роль води. Сакугасіра наливає кожному учасникові саке. Подекуди жартують: “Сюди ще вода не дійшла!”, “Давай швидше!”. Тоді всі глядачі посміхаються⁹.

¹Нісіцуні Масаесі Нендзю гьодзі дзітен (Словник термінів календарних свят). – Токіо, 1978. – С.555.

²Сей-Сенагон. Записки у изголовья. Пер. со старояп. В.Марковой. – М., 1975. – С.68.

³Сьогацу-но гьодзі. Т.2. Сімане-кен. Окаяма-кен (Товариство охорони культурних цінностей. Звичаї та обряди Нового року. Т.2. Префектура Сімане. Префектура Окаяма). – Токіо, 1964. – С.3 – 9.

⁴Іхара Сайкаку. Новеллы. Пер. с яп. – М., 1981. – С.186.

⁵Джарылгасинова Р.Ш., Крюков В.М. Праздник, который остается с нами // Советская этнография. – 1982. – №3. – С.131.

⁶Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии. Новый год. – М., 1985. – С.157 – 158.

⁷Тамамура розташована на відстані 150 км на північ від Токіо, це типове селище в регіоні рівнини Канто, де в основному займаються вирощуванням рису. Автор цієї статті з селища Тамамура.

⁸Ісесакі-ші-ші-шірьохен 1 (Матеріали з історії міста Ісесакі. Т.1). – Ісесакі, 1988. – С.75.

⁹Томару Токуічі Дзошу-сайдзікі (Народний календар провінції Дзошу). – Маебаші, 1997. – С.61 – 63.